

1.МАЪРУЗА МАТНИ

2-мавзу: Молиянинг моҳияти ва функциялари

Режа:

1. Молиянинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти
2. Молиянинг функциялари
3. Такрор ишлаб чиқариш ва молия
4. Молия генезиси (тараққиёти)

1. Молиянинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти

Ўзининг лўғавий маъноси жиҳатидан “молия” сўзи “даромад” ёки “тўлов” деган маъноларни англатади. Молия давлатнинг вужудга келиши ва унинг ресурсларга бўлган эҳтиёжининг ривожланиши билан доимий (узлуксиз) товар-пул муносабатлари шароитида пайдо бўлди. Давлатнинг мавжудлиги яратилаётган иқтисодий (моддий) неъматларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш бўйича олий ҳокимият органи (шахси) сифатида давлат ва такрор ишлаб чиқариш муносабатларининг бошқа иштирокчилари (субъектлари) ўртасида маълум бир муносабатларнинг ўрнатилишини тақоза этади. Хусусан, ана шу муносабатлар “молия” тушунчаси орқали ифодаланган.

Натурал муносабатлар устунлик қилган жамиятларда тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнлари натурал солиқлар ва турли кўринишдаги шахсий тўланмалар характериға эга бўлган. Товар-пул муносабатларининг ривожланиши тақсимлаш ва қайта тақсимлаш муносабатлари шакллариининг ўзгаришиға олиб келди – улар кўпроқ равишда пул характериға эга бўлди. Бироқ бу муносабатларнинг мазмун-моҳияти принципиал жиҳатдан кескин ўзгармай қолаверди.

Замонавий тасаввурдаги “молия” тушунчасини давлат хазинасининг алоҳидалашуви ва Давлат бюджетининг вужудга келиши босқичиға киритиш мумкин.

Корпоратив типдаги (устав капиталининг ҳиссали акционерлик шаклидаги) миллий ва трансмиллий ташкилотларнинг вужудга келиши билан боғлиқ ҳолда товар ишлаб чиқаришнинг широк масштабларда ривожланиши такрор ишлаб чиқариш жараёнининг турли иштирокчилари ўртасида пул маблағларини жалб қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тақсимлаш методлари ҳамда усулларининг такомиллашувига олиб келди. Товарлар ҳаракатидан алоҳидалашган (ажралган) пул маблағларининг ҳаракати масалалари бу тақсимлаш жараёнларида алоҳида аҳамият касб этади. Улар бир томондан, кредитнинг турли шакллари ва иккинчи томондан, турли субъектлар ўртасида ЯИМ қийматини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқдир. Бир вақтнинг ўзида, уларнинг ҳар бири амалдаги ҳуқуқий нормалар ёки ишбилармонлик айланмасининг тартибига мувофиқ ишлаб

чиқарилган маҳсулотдан ўз хиссаларини олишга даъво қиладиларки, бу молиявий муносабатларнинг соҳасидир.

Шундай қилиб, молиянинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти, тараққиёт қонуниятлари, товар-пул муносабатларининг қамраб олиш соҳаси ва ижтимоий такрор ишлаб чиқаришдаги роли жамиятнинг иқтисодий тузуми, давлатнинг табиати ва функциялари билан белгиланади. Тарихий категория сифатида ҳам молиянинг вужудга келиши жамиятнинг синфларга бўлиниши ва давлатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун шароитларни таъминлаш ҳамда давлатнинг функциялари ва вазифаларини бажариш мақсадида марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган иқтисодий (молиявий) муносабатларга молия дейилади.

Молиявий муносабатларнинг фарқланувчи характерли белгиси шундан иборатки, ЯИМни қайта тақсимлаш жараёни олдиндан маълум мақсадларга мўлжалланган турли пул маблағлари фондларини яратиш билан кузатилади. Давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари даражасида тузиладиган пул маблағлари фондлари марказлаштирилган фондлар, хўжалик субъектлари даражасида тузилган пул фондлари эса марказлаштирилмаган пул фондлари дейилади.

Хўжалик субъектларининг турли фаолиятларидан олинган даромадлар ҳисобидан махсус пул маблағлари фондлари шакллантирилади. Уларни шакллантириш қаттиқ равишда регламентация қилиниш (тартибга солиниш) характерига эгаки, бу нарса молиявий муносабатларнинг яна бир фарқланувчи характерли белгига эга эканлигини кўрсатади.

ЯИМни тақсимлашда аҳоли ҳам иштирок этиб, иш ҳақи, тадбиркорлик (ишбилармонлик) даромади, дивидентлар ва қайта тақсимлашнинг бошқа шакллари кўринишидаги ўз хиссаларини (улушини) олади. Бундан ташқари мажбурийлик характерига эга бўлган солиқлар ва бошқа тўловларни тўлаш орқали (воситасида) аҳоли марказлаштирилган пул маблағлари фондларини шакллантиришда иштирок этади. Аҳоли даромадлари ва харажатларини шакллантириш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган пул муносабатларининг бу тизими ҳам молиявий муносабатларнинг алоҳида соҳасини ташкил этади.

Шундай қилиб, қуйидагилар молиянинг характерли белгиларидир:

- қийматнинг товар шаклидаги ҳаракатига боғлиқ бўлмасдан, аксинча, реал пулларнинг ҳаракатига боғлиқ бўлган, ҳуқуқий нормалар ёки бизнесни юритиш этикасига асосланган муносабатларнинг тақсимлаш характердалиги;
- пул маблағлари ҳаракатининг, одатда, бир томонлама йўналишга эга эканлиги;
- марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул фондларини яратиш (вужудга келтириш).

Молия пул муносабатларининг ажралмас қисми ҳисобланади. Шунинг учун ҳам унинг роли ва аҳамияти пул муносабатларининг иқтисодий муносабатлар тизимида қандай ўринни эгаллаганлигига боғлиқ. Бир вақтнинг ўзида молия пулдан ўзининг мазмуни ва бажарадиган функциялари

бўйича фаркланади. Агар пул умумий эквивалент бўлиб, унинг ёрдамида умумлаштирилган ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнат харажатлари ўлчанса, молия эса ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва миллий даромад (МД)ни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг иқтисодий инструменти, пул маблағлари фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш устидан назоратни амалга ошириш қуролидир. Пул даромадлари ва фондларини шакллантириш йўли билан фақатгина давлат ва корхоналарнинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжларини таъминлаш эмас, балки молиявий ресурсларнинг сарфланиши устидан назоратни ҳам амалга ошириш молиянинг нима учун мўлжалланганлигини белгилаб беради.

Молия қуйидагилар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатларини ифодалайди:

- товар-моддий бойликларни сотиб олиш, маҳсулот ва хизматларни реализация қилиш жараёнида корхоналар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- марказлаштирилган пул маблағлари фондларини яратиш ва уларни тақсимлаш борасида корхоналар ва уларнинг юқори органлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- бюджет тизимида солиқларни тўлаш ва харажатларни бюджетдан молиялаштириш давомида корхона ва давлат ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўловларни тўлаш жараёнида давлат ва фуқаролар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- тўловларни амалга ошириш ва ресурсларни олиш жараёнида корхоналар, фуқаролар ва нобюджет фондлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- бюджет тизимининг алоҳида бўғинлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- суғурта бадалларини тўлаш ва зарарларни қоплаш, суғурта ҳодисаси рўй берган пайтда аҳоли, корхоналар ҳамда мулкӣ ва шахсий суғурта органлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- корхона фондларининг доимий доиравий айланишига хизмат қилувчи пул муносабатлари.

Пул даромадлари ва фондларининг энг асосий моддий манбаи бўлиб мамлакатнинг МД ҳисобланади. МДнинг ҳажми умумдавлат эҳтиёжларини қондириш ва ижтимоий ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятларини аниқлаб беради. Айнан МД ва унинг алоҳида қисмларининг - истеъмол фонди ва жамғариш фондининг - ҳажмини ҳисобга олган ҳолда иқтисодиётнинг ривожланиш пропорциялари (нисбатлари) ва таркибий тузилмаси аниқланади. Худди шунинг учун ҳам барча мамлакатларда МД статистикасига муҳим аҳамият берилаётир.

Молиянинг иштирокисиз МДни тақсимлаб бўлмайди. Молия МДни яратиш ва ундан фойдаланишнинг ажратиб бўлмайдиган боғловчи бўғини ҳисобланади. Молия ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмолга таъсир этиб,

объектив характерга эга. У ишлаб чиқариш муносабатларининг маълум бир соҳасини ифода этиб, базис категориясига мансубдир.

Замонавий иқтисодиёт давлат молиясисиз фаолият кўрсатаолмайди. Тарихий тараққиётнинг маълум бир босқичига қадар жамиятнинг баъзи бир эҳтиёжлари фақат давлат томонидан молиялаштирилиши мумкин. Атом саноати, космик тадқиқотлар, иқтисодиётнинг қатор янги устувор тармоқлари, барча учун зарур бўлган корхоналар (почта, телеграф ва бошқалар) ана шулар жумласидандир.

Молия алоҳида олинган мамлакатларда ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг даражасини ва уларнинг хўжалик ҳаётидаги макроиқтисодий жараёнларга таъсир этиш имкониятларини ифодалайди.

Мамлакат иқтисодиётининг аҳволи молиянинг аҳволини белгилаб беради. Доимий равишдаги иқтисодий ўсиш, ЯИМ ва МД кўпайиши (ошиб бориши) шароитида молия ўзининг мунтазамлиги ва барқарорлиги билан характерланади. У ишлаб чиқаришнинг янада ривожланишини ва мамлакат фуқаролари ҳаётининг сифат даражасини янада ортишини рағбатлантиради.

Иқтисодий кризис (таназзул), ишлаб чиқаришнинг пасайиши, ишсизликнинг ортиши шароитида молиянинг ҳолати (аҳволи) кескин ёмонлашади. Бу нарса, ўз навбатида, давлат ички ва ташқи қарзлари ҳисобидан молиялаштириладиган бюджет дефицитининг катталигида, пул эмиссиясида, давлат қарзининг ортиши ва унга хизмат қилиш бўйича харажатларнинг кўпайишида намоён бўлади. Буларнинг барчаси инфляциянинг кучайишига, хўжалик алоқаларининг бузилишига, ўзаро нотўловларнинг ортишига, пул суррогатларининг пайдо бўлишига, бартерли битимларнинг кўпайишига, солиқларни бюджет ундириш борасида қийинчиликларнинг келиб чиқишига, давлат харажатларининг ўз вақтида молиялаштирилмаслигига, аҳоли кенг қатламлари турмуш даражасининг пасайишига олиб келади. Шунинг учун ҳам иқтисодий ва социал муносабатларда ишлаб чиқариш реал соҳасининг ҳолати биринчи даражали аҳамият касб этади.

Ўзининг моддий мазмунига кўра молия пул маблағларининг мақсадли фондларини ифода этиб, уларнинг жами (йиғиндиси), охир оқибатда, мамлакатнинг молиявий ресурсларини ташкил этади. Мамлакат молиявий ресурслари ўсишининг асосий шарти МДнинг ортиши (кўпайиши)дир. Бир вақтнинг ўзида, “молия” ва “молиявий ресурслар” тенг кучли бўлмаган тушунчалар ҳисобланади. Молиявий ресурслар ўз-ўзича молиянинг моҳиятини аниқлаб бермайди, унинг ички мазмуни ва ижтимоий мўлжалланганлигини очаолмайди. Молия фани ресурсларнинг ўзини эмас, балки ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш асосида вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни ўрганади. Бу фан молиявий муносабатларнинг тараққиёт қонунларини тадқиқ этади.

Молия базис категорияси ҳисобланса-да, кўп жихатдан у ҳукумат томонидан амалга ошириладиган (юргизиладиган, ҳаётга татбиқ этиладиган) молиявий сиёсатга ҳам боғлиқ бўлади.

Молия – бу, энг аввало, тақсимлаш категорияси. Унинг ёрдамида МДни иккиламчи тақсимланиши ёки қайта тақсимланиши амалга оширилади.

Молиявий муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти “Давлат кимнинг ҳисобидан молиявий ресурсларни олади ва кимларнинг манфаатлари учун бу маблағлардан фойдаланади?” деган саволнинг тадқиқ қилиниши орқали намоён бўлади.

Тақсимлаш жараёнлари фақатгина молия орқали эмас, балки бошқа иқтисодий категориялар, жумладан баҳо, кредит, солиқ ва ҳ.к.лар орқали ҳам амалга оширилади.

Товар қийматининг пулда ифодаланишига баҳо дейилади. МДнинг тақсимланишидан олдин товар реализация қилиниши керак. Баҳо мулкдорларга маҳсулот реализациясидан келиб тушиши мумкин бўлган пул маблағларининг ўлчамини аниқлайди ва навбатдаги тақсимлаш жараёнлари учун бошланғич асос сифатида майдонга чиқади. Баҳо товарларга бўлган талаб ва таклифни тартибга солади ва шу орқали такрор ишлаб чиқаришга ўз таъсирини кўрсатади.

Бозор иқтисодиёти шароитида баҳо пенсия, нафақа ва ҳатто минимал иш ҳақини аниқлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган кўрсаткич ҳисобланади. Агар давлат баҳоларни тартибга солмаса, социал тўловларни коррективировка (ўзгартиришга) қилишга ва минимал иш ҳақини оширишга мажбур бўлади. Ҳозирги пайтда дунёнинг жуда кўп мамлакатларида давлат социал аҳамият касб этувчи муҳим товарларнинг баҳосини коррективировка қилаётир (ўзгартираётир). Баҳо, шунингдек божхонавий тартибга солишда ва божхона даромадларини ундиришда давлат томонидан фойдаланилади. Масалан, айрим мамлакатларда божхона божлари кўплаб товар гуруҳлари бўйича сотиб олиш олиш баҳоси бўйича эмас, балки ҳақиқатдагисидан кескин фарқ қилувчи норматив баҳолар бўйича ундирилади. Шунга мос равишда (бошқа шароитлар тенг бўлган тақдирда) бюджетнинг даромадлари ва мамлакат ички бозоридаги баҳолар ортади.

Молия ва кредит мустақил иқтисодий категориялар сифатида бир-бири билан узвий боғлиқдир. Улар ҳамкорликда кенгайтирилган асосда корхоналар пул фондларининг доиравий айланишига хизмат қилади. Кредит банк тизими ва махсус молия-кредит институтлари томонидан амалга ошириладиган ссуда фондининг ҳаракатини ифодалайди. Банк кредити сифатида соф кўринишда тушуниладиган кредит давлатга бевосита боғлиқ эмас. Такрор ишлаб чиқариш жараёнида унинг роли етарли даражада аниқланган - бу даромадлар ва харажатлар ўртасидаги вақтинчалик узилишни қоплаш усули, ишлаб чиқаришни модернизация қилишнинг эҳтиёжларини қоплаш усули ва ҳ.к. Бироқ, бир вақтнинг ўзида, кредит - бюджет дефицити ва бюджет-касса узилишини (навбатдаги даромадлар келиб тушгунга қадар бюджет харажатларини қоплаш учун банк хизматлари зарур бўлган пайтда) қоплашнинг муҳим шакли. Ўз навбатида, агар бюджет маблағлари тижорат банкларининг ҳисоб варақларида сақланаётган бўлса, бу банклар учун муҳим ссуда манбаидир.

Кредит молиядан (молиялаштиришдан) ўзининг қайтарилувчанлиги ва ҳақлилиги билан фарқланади. Бир вақтнинг ўзида, ҳар икки ҳолатда ҳам улар пул маблағларининг ҳаракатланишини ифодалайди ҳамда кредит ва молия пул муносабатларининг чегарасидан (рамкасидан) четга чиқмайди. Ҳатто, товар кредити ҳам пул асосига ва шаклига эга. Банклар корхоналар ва аҳолининг бўш пул маблағларини аккумуляция қиладилар ва уларни таъминланганлик, қайтарувчанлик, ҳақлилиқ ва муддатлилиқ асосида уларга эҳтиёж сезган корхоналарга берадилар. Агар молия қийматнинг бир томонлама ва қайта тикланмайдиган (қайтарилмайдиган шаклдаги ҳаракатини ифодаласа, кредит эса кредиторга белгиланган муддатда олдиндан ўрнатилган фоизларни тўлаган ҳолда қайтарилиши керак.

Юқорида келтириб ўтилган барча категориялар пул характериға, пул табиатиға эға бўлиб, уларға икки ва ундан ортиқ категорияларнинг белгилари хосдир. Масалан, иш ҳақи етарли даражада асосланган тарзда пулли тўланма, яъни пул деб аталиши мумкин. Бироқ, бу оддий пул бўлмасдан сарфланган меҳнатға мувофиқ олинган пул ҳисобланади.

Солиқ ҳам биз томонимиздан амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда давлатға текинға берилаётган пулдир. Қонунға риоя этмаслик жазо чораларининг қўлланишини тақозо этади. Бироқ, бундан ташқари, солиқ бизға тегишли бўлган даромад ва иш ҳақининг бир қисмидир. Ўз навбатида, пулни муомалаға чиқариш (эмиссия қилиш) бўйича операциялар ҳам давлат даромадларининг манбаи ҳисобланади.

Юқоридаги барча категорияларни уларнинг пулли табиати бирлаштириб туради. Улар бир-бирларидан ўзларининг функциялари ва мўлжалланганлиги билан ажралиб туради. Бунда категорияларға тегишли бўлган барча белгиларнинг мажмуи кўриб чиқилсағина уларни фарқлаш мумкин. Хусусан, ноэквивалент характерға эға бўлган ва давлатнинг мавжудлиги натижасида вужудға келадиган жамиятдаги пул муносабатлари давлат молияси дейилади. Тақсимлаш соҳасидан ташқарида молия мавжуд бўлмайди. Агар молия қайта тақсимлаш соҳасиға ўтса, у бошқа иқтисодий категорияларнинг белгиларини ўзида мужассам этади.

2. Молиянинг функциялари

Молиянинг моҳияти унинг функциялари орқали намоён бўлади. Молия куйидаги икки функцияни бажаради:

1. Тақсимлаш;
2. Назорат.

Бу функциялар молия томонидан бир вақтнинг ўзида амалға оширилади. Ҳар қандай (бир) молиявий операция ЯИМ ва МДни тақсимлаш ва шу тақсимлаш устидан назоратнинг амалға оширилишини англатади.

Молиявий муносабатларнинг асосий тавсифи уларнинг тақсимлаш характериға эға эканлиги учун, шунға мувофиқ равишда молиянинг бош ёки асосий функцияси тақсимлашдир. Молия ёрдамида амалға оширилиши лозим бўлган тақсимлаш жараёни мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. Молия

ЯИМни тақсимлашнинг турли босқичларига хизмат қилиб, уни бирламчи тақсимлашда ва қайта тақсимлашда иштирок этади.

Молиявий метод орқали тақсимлаш иқтисодий ёни бошқаришнинг турли даражаларини (мамлакат, унинг алоҳида олинган минтақалари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари миқёсида) қамраб олади. Унга тақсимлашнинг турли кўринишларини (хўжалик ичида, тармоқ ичида, тармоқлараро, ҳудудлараро ва б.) туғдирувчи кўпбосқичлилиқ хосдир.

Энг аввало, молиянинг тақсимлаш функцияси МДни тақсимлашда, “асосий ёки бирламчи даромадлар” деб ном олганларни яратиш (ташқил этиш) содир бўлганда намоён бўлади. Уларнинг йиғиндиси МДга тенгдир. Асосий даромадлар МДни моддий ишлаб чиқариш иштирокчилари ўртасида тақсимлаш жараёнида шаклланади. Улар икки гуруҳга бўлинади:

- 1) моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи, фермер ва ҳ.к.ларнинг даромадлари;
- 2) моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги корхоналарнинг даромадлари.

Бироқ, бунда бирламчи даромадлар миллий хўжалик устувор тармоқларини ривожлантириш, мамлакат мудофаа қудратини таъминлаш, аҳолининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш учун ижтимоий пул фондларининг шаклланишини таъминлай олмайди. Бунинг учун қуйидагилар билан боғланган ҳолда МДни янада тақсимлаш ва қайта тақсимлаш зарур:

- хўжалик юритувчи субъектлар даромадлари ва жамғармаларидан энг самарали ва оқилона фойдаланиш мақсадида маблағларни тармоқлараро ва ҳудудий қайта тақсимлаш билан;

- ишлаб чиқариш соҳаси билан бир қаторда ноишлаб чиқариш соҳасининг (маориф, соғлиқни сақлаш, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, бошқарув ва ҳ.к.) ҳам мавжудлиги билан;

- аҳолининг турли ижтимоий қатламлари ўртасида даромадларни қайта тақсимлаш билан.

Юқоридаги қайта тақсимлашлар натижасида иккиламчи ёки “келиб чиқувчи” даромадлар ташқил топади. Бундай даромадларга ноишлаб чиқариш соҳаси тармоқларида олинган даромадлар, солиқлар (жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ва бошқалар) киради. Иккиламчи даромадлар МДдан фойдаланиш борасидаги якуний нисбатларни (пропорцияларни) шакллантириш учун хизмат қилади.

МДни тақсимлаш ва қайта тақсимлашда фаол иштирок этиб, молия МДни бирламчи тақсимлашда вужудга келган нисбатларни уларнинг якуний фойдаланиш нисбатларига трансформация қилинишига (айланишига, ўзгаришига) таъсир кўрсатади. Бундай қайта тақсимлаш натижасида яратиладиган даромадлар моддий ва молиявий ресурслар ва энг аввало, бир томондан пул фондларининг ўлчами ва уларнинг таркибий тузилмаси, иккинчи томондан эса ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол предметларининг ҳажми ва тузилмаси ўртасидаги мувофиқликни таъминлаши керак.

Одатда, ҳар бир мамлакат доирасида МДни қайта тақсимлаш миллий иқтисодиётни таркибий ўзгартириш, иқтисодиётнинг устувор тармоқларини (қишлоқ хўжалиги, транспорт, энергетика ва ҳ.к.) ривожлантириш мақсадларида, аҳолининг энг кам таъминланган қатламлари (пензионерлар, талабалар, ёлғиз ва кўп болали оналар ва ҳ.к.) фойдасига амалга оширилади.

Шундай қилиб, МДни қайта тақсимлаш миллий хўжаликнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари, моддий ишлаб чиқариш тармоқлари, мамлакатнинг алоҳида минтақалари, мулкчилик шакллари ва аҳолининг социал гуруҳлари ўртасида содир бўлади.

Молия ёрдамида амалга ошириладиган ЯИМ ва МДни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг пировард мақсади ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, иқтисодиётнинг бозор таркибий тузилмасини шакллантириш, давлатни мустақамлаш, аҳоли кенг қатламлари ҳаётининг юқари сифатли бўлишини таъминлашдан иборатдир. Бу жараёнларда молиянинг роли кам харажат қилиб энг юқори натижаларга эришиш, молия-хўжалик фаолиятини янада яхшилашда хўжалик юритувчи субъектлар ҳар бир ходими ва жамоасининг моддий манфаатдорлиги ва қизиқувчанлигини ошириш вазифаларига бўйсундирилган.

Молиянинг тақсимлаш функцияси ёрдамида давлат фақатгина МДни қайта тақсимлашга эмас, балки ишлаб чиқаришга, капиталнинг жамғарилишига, истеъмол соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Шу маънода, молия иқтисодиётнинг давлат ва хусусий секторларини, ишлаб чиқариш ва социал инфраструктурани, илмий-техника тараққиётини ва ҳ.к.ларни ривожлантиришда ҳал қилувчи ролни ўйнайди.

Умуман, молиянинг тақсимлаш функцияси:

- хўжалик субъектлари, аҳоли, давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари даражасида мақсадли пул маблағлари фондларини шакллантиришга;

- хўжалик ичида, тармоқ ичида, тармоқлараро, ҳудудлараро, шунингдек ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари, аҳоли ижтимоий гуруҳлари ўртасида қайта тақсимлашни содир этишга;

- хўжалик субъекти ва давлат даражасида захиралар яратишга, фуқаролар томонидан жамғаришни амалга оширишга имконият ва шарт-шароит яратиб беради.

Пул даромадлари ва фондларини шакллантириш ҳамда фойдаланишнинг инструменти сифатида молия тақсимлаш жараёнининг амалга оширилишини объектив равишда ўзида акс эттиради. Унинг назорат функцияси ЯИМни тегишли фондларга тақсимлаш ва уларнинг мақсадга мувофиқ сарфланиши устидан назоратни амалга ошириш орқали намоён бўлади. Шу маънода, молиянинг тақсимлаш ва назорат функциялари ягона иқтисодий жараённинг икки томонидир.

Молия назорат функциясининг асосини молиявий ресурсларнинг ҳаракати ташкил этади. Ана шу ҳаракатнинг харктеридан келиб чиққан ҳолда жамият пул маблағларини тақсимлашда қандай пропорцияларнинг (нисбатларнинг) вужудга келаётганлиги, хўжалик юритувчи субъектлар

ихтиёрига молиявий ресурсларнинг ўз вақтида келиб тушиши қандай таъминланаётганлиги хусусида маълумотга эга бўлиши керак. Агар молиянинг назорат функцияси амалиётда амалга оширилмаса, молия тақсимлаш функциясининг самарадорлигини баҳолашнинг ҳам иложи йўқки, бу нарса юқоридаги ҳар икки функция координация қилинишининг (мувофиқлаштирилишининг) зарурлиги тўғрисида дарак бераётир.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида молиянинг назорат функцияси ижтимоий ва хусусий ишлаб чиқаришнинг динамик ривожланишини таъминлашга, илмий-техника тараққиётини жадаллаштиришга, миллий хўжаликнинг барча бўғинларида иш сифатини узлуксиз яхшилашга йўналтирилган. У ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларини тўлиқ қамраб олади. Иқтисодий рағбатлантиришни ошириш, моддий, меҳнат, молиявий ресурслар ва табиий бойликлардан оқилона ва тежамкор фойдаланиш, ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотмаларни қисқартириш, хўжасизлик ва исрофгарчиликнинг олдини олиш молия назорат функциясининг мақсадларидандир.

Молия назорат функциясининг энг муҳим вазифаларидан бири молиявий масалалар бўйича қонунчиликнинг аниқ бажарилишини, бюджет тизими, солиқ хизмати, банклар олдидаги молиявий мажбуриятлар, шунингдек ҳисоб-китоблар ва тўловлар бўйича хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро мажбуриятлари бажарилишининг ўз вақтидалиги ва тўлиқлигини текшириш ҳисобланади.

Молия органларининг кўп қиррали фаолиятлари орқали молиянинг назорат функцияси намоён бўлади. Молия тизими ва солиқ хизматининг ходимлари молиявий режалаштириш жараёнида, бюджет тизимининг даромадлар ва харажатлар қисмининг бажарилишида молиявий назоратни амалга оширадilar. Бозор муносабатларининг ривожланиши шароитида назорат ишларининг йўналиши, молиявий назоратнинг шакл ва методлари кескин ўзгаради.

Молиянинг функциялари молия механизми орқали амалга оширилади. Бу механизм миллий хўжаликдаги молиявий муносабатлар ташкилий шакллариининг мажмуини, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибини, молиявий режалаштириш методларини, молия ва молия тизимини бошқариш шакллариини, молиявий қонунчиликни ўз ичига олади. Бозор ислохотларини чуқурлаштириш шароитида сифат жиҳатидан янги бўлган молия механизми қўланилади. Бу, энг аввало, хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолининг бюджет тизими, нобюджет фондлари, мулкый ва шахсий суғурта органлари ва бошқалар билан бўлган ўзаро муносабатларга тегишлидир.

3. Такрор ишлаб чиқариш ва молия

Кишилик жамияти озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва социал соҳани доимий равишда такрор ишлаб чиқармасдан ҳаёт кечириши (амал қилиши) мумкин эмас. Планетамиз аҳолисининг ўсиши ва унинг урбанизациялашув

даражасининг ортиши, мамлакатлар ичидаги ва улар ўртасидаги қарама-қаршиликларнинг кучайиши, илмий-техника тараққиётининг ривожлани ва бошқа бир қанча омиллар билан “ҳаёт кечириш”ни ёки “яшаш”ни такрор ишлаб чиқариш кишилиқ жамияти мавжудлигининг муҳим шарти бўлиб қолаётир. Халқаро меҳнат тақсимоти юқори технологияли ишлаб чиқаришларнинг нотекис тақсимланишига, энг бой-бадавлат саналган мамлакатларда молиявий капиталнинг концентрациялашувига (тўпланишига) олиб келмоқда. Энг камбағал мамлакатлар эса хом-ашёни қазиб чиқариш ва қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан шуғулланмоқда. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳар қандай шароитда ҳам такрор ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни ўзгармасдан қолаётир. Фақат кўшимча маҳсулотнинг концентрациялашув (тўпланиш) жойи ўзгармоқда, холос. Молиявий, банк ва баҳо механизмлари орқали фойданинг асосий қисми энг ривожланган мамлакатларда “чўкмоқда” ва уларга келгусида ҳам тақсимлашни ўзлари фойдаларига ҳал қилишга имкон берапти.

Такрор ишлаб чиқариш жараёни ўз ичига қуйидаги босқичларни олади:

- ишлаб чиқариш;
- алмашув;
- тақсимлаш;
- истеъмол.

Такрор ишлаб чиқариш учун бу босқичлар, албатта, мажбурий ёки шарт бўлиб, ҳатто уларнинг бирисиз такрор ишлаб чиқариш жараёни узилади. Унинг ҳар бир босқичларига бир ёки бир неча иқтисодий категориялар хизмат қилади. Категорияларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиши бевосита ва билвосита шаклларда бўлиши мумкин. Масалан, баҳо категорияси товар категорияси сингари алмашув босқичида марказий ўринни эгаллайди. Бирок, баҳо категориясининг таъсири, такрор ишлаб чиқаришнинг бу босқичида бошқа категориялар хизмат қилишига қарамасдан, истеъмол босқичида бевосита намоён бўлади. Давлат молиясининг ижтимоий мўлжалланганлигидан (давлатнинг ўз функцияларини бажаришини таъминлайдиган пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш) келиб чиқилдиган бўлса, тақсимлаш босқичида уларнинг роли нисбатан каттароқ эканлиги яққол кўринади. Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг бу босқичида (тақсимлашда) барча ижтимоий манфаатлар ва шунга мувофиқ равишда, жамиятнинг барча қарама-қаршиликлари намоён бўлади.

Истеъмолга кетадиган жами ижтимоий маҳсулот (ЖИМ)дан, биринчи навбатда, такрор ишлаб чиқаришнинг олдинги (ўтган) циклида фойдаланилган меҳнат қуроллари ва предметларини тиклаш учун мўлжалланган қисми ажратилади. Бу қисм такрор ишлаб чиқаришнинг янги циклида ҳам унинг шу ҳажмда такрорланишини таъминлайди. Қолган қисм воситалар (маблағлар)нинг эгаси ва ишчилар ўртасида тақсимланади. Тақсимлаш пропорциялари (нисбатлари) асрлар давомида шаклланиб, унда иштирокчиларнинг ҳар бири ўзига тегишли бўлган қисмни ортириш (кўпайтириш) мақсадида бир-бирлари билан доимий қарама-қаршилиқда

бўладилар. Шундай қилиб, жамиятда янгидан яратилган қиймат биринчи тақсимлаш босқичини ва ундан сўнг эса алмашув ва истеъмол босқичларини босиб ўтади. Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир иштирокчиси ўзига тегишли бўлган даромадни қуйидаги икки қисмга бўлади:

- истеъмол фонди;
- жамғариш фонди.

Лекин бу босқичга қадар тақсимлаш жараёнига давлат аралашиб, солиқлар, қарзлар, суғурта тўловлари (бадаллари) каби иқтисодий инструментлардан фойдаланган ҳолда индивидуал ва жамоа даромадларидан ўзининг ҳиссасини (ўзига тегишли бўлган қисми) ажратиб олади.

Қайд этиш жоизки, даромадлар қанча қисмини олишнинг “остонаси”ни аниқлашда жамият иштирок этади. У жамоатчилик ташкилотлари, партиялар ва шунга ўхшашлар орқали, қонунчилик ва ижроия ҳокимиятини шакллантириш йўли билан давлат фаолиятининг чегарасини аниқлашга ҳаракат қилади. Ўз навбатида, давлат ҳам ўзининг ҳаракат доирасини (соҳасини) кенгайтиришга ҳаракат қилади. Унинг функциялари қанча кенг бўлса, жамият аъзолари даромадларининг шунча катта суммаларига давлат даъвогарлик қилади. Шу муносабат билан истеъмол пропорциялари (нисбатлари) ҳам ўзгаради. Масалан, агар давлат маориф, соғлиқни сақлаш, социал таъминот харажатларининг бир қисмини ўз зиммасига олса, бу нарса ишчи кучининг баҳосида ва демак, меҳнат ҳақининг даражасида ўз аксини топади.

Бу ерда ижтимоий истеъмол фондларининг ҳиссаси қанча юқори бўлса, шахсий истеъмол фондларининг ҳиссаси шунча паст бўлиши билан характерланадиган тенденцияни тушуниш жуда муҳимдир. Молия назариясида такрор ишлаб чиқариш жараёнида давлат иштирокининг қиёсий самарадорлиги хусусидаги баҳслар ҳали-ҳамон тўхтаганича йўқ. Ҳар бир давлат учун маълум бир даврда мамлакат аҳолиси (алоҳида шахслар эмас, балки аҳолининг кенг қатлами) қанча бой бўлса, давлатнинг ўзи ҳам шунча бой бўлади, деган тушунчадан келиб чиқиб, аниқ тавсиялар ишлаб чиқмоқ мақсадга мувофиқ. Чунки даромаднинг юқори даражаси юқори истеъмол талабини, соғломлашиб бораётган иқтисодиётни вужудга келтиради. Шунга мос равишда солиққа тортиладиган база (асос) ўсади ва жамғармалар ҳиссаси ошади. Жамғармалар ссуда капиталининг асосини ташкил этиб, ўз навбатида, улар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга ва илмий-техника тараққиётига ўз ижобий таъсирини кўрсатади.

Ҳукуматлари солиқлар орқали шахсий даромадларни чегаралаб (чеклаб) қўйган мамлакатларда иқтисодиёт ўсиш базасига (асосига) эга эмасдир. Бундай мамлакатлар маълум бир вақт ўтганидан сўнг нисбатан бойроқ бўлган мамлакатларнинг таъсири остида бўлиб қолади. Чунки мамлакат ички манбаларининг қисқариши ташқи қарзга олишлар эвазига қопланади. Ўз навбатида, ташқи қарзларни қайтаришнинг манбаи бўлиб фақат солиқлар ва давлат мулки хизмат қилиши мумкин.

Тақсимлаш жараёнига давлат аралашувининг баланслаштирилган чегаралари бузилса, бутун такрор ишлаб чиқариш жараёни бузилади (издан

чиқади). Буларнинг барчасини иқтисодий таркибий жиҳатдан қайта куриш ва меҳнат бозорини яратиш деб аташ мумкин. Агар ижтимоий портлашларнинг олдини олиш мақсадида давлат аҳоли камбағал қатламларини қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча равишда мажбуриятларни ўз зиммасига олса, бу ҳам соғлом такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг бузилганлигидан дарак беради.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг тақсимланишини таҳлил қилишни танлаб, капиталнинг реал ҳаракатида фақат моддий ишлаб чиқариш соҳаси билан чегараланиш керак эмас. Бундан ташқари, капиталнинг миллий чегараларни тан олмаслигини ҳам эътироф этмоқ лозим. Чунки бунга фақат биржа ва банк соҳаларининг ўзига хос хусусиятлари эмас, балки трансмиллий компанияларнинг кенг ривожланиши ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Тақсимлаш жараёнида молиянинг роли ва ўрнини кўрсатиш учун ЖИМнинг ўрнига ЯИМдан фойдаланиш мумкин. Чунки ҳар икки кўрсаткичлар ўзларининг афзалликлари ва камчиликларига эга. Масалан, ЯИМ таркибига маҳсулотни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий харажатлар киритилмайди. Бир вақтнинг ўзида эса, ЖИМнинг таркиби ноишлаб чиқариш хизматларисиз бўлиб, уларнинг салмоғи юқори даражада тараққий этган жамиятларда жамият харажатларининг 1/3 қисмини ташкил этади. Бироқ тақсимлашнинг кўпқадамли эканлиги инобатга олинган бўлса, ЖИМ кўрсаткичи юқоридаги мақсадлар учун маълум бир афзалликларга эга эканлиги маълум бўлади. Чунки у такрор ишлаб чиқаришнинг муҳим соҳаси бўлган моддий ишлаб чиқариш соҳасини ўзида тўлиқроқ акс эттиради.

4. Молия генезиси (тараққиёти)

Ижтимоий-иқтисодий формациялар (тузумлар) бир-биридан ишлаб чиқариш муносабатлари билан фарқланади. Ўз навбатида, янги ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасидан келиб чиқади. Янги ишлаб чиқариш муносабатларига давлат тузилмаси ҳам мос келиши керак. Алоҳида олинган давлатда ўзгаришлар юқоридагидек кетма-кетликда ва боғлиқликда содир бўлмаслиги мумкин. Лекин бу жараёндаги умумий қонуният хусусий ҳолатларга боғлиқ бўлмайди. Ҳар бир ижтимоий формация ва шунга мувофиқ равишда, шу формациядаги (тузумдаги) давлатга маълум бир молиявий тузилма жавоб беради (мос келади). Турли ижтимоий-иқтисодий формацияларда (тузумларда) молиянинг фарқланиши қуйидаги сабаблар билан белгиланади:

- ҳар қандай ижтимоий формацияга (тузумга) жамиятнинг ўз синфий тузилмаси мос келади. Бунда молия МДни тақсимлаш муносабатларини ҳисобга олиб, уларнинг давлат фойдасига қайта тақсимланишини ташкил қилади;

- ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий формацияда (тузумда) молия ҳукмрон синфнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи давлатнинг мақсадлари ва вазифаларига бўйсунди;

- ишлаб чиқаришнинг янги усули хўжалик муносабатларининг янги тизимини вужудга келтиради. Масалан, қулдорлик ва феодал формацияларда (тузумларда) натурал муносабатлар хос бўлган бўлса, шунга мос равишда давлат даромадларини шакллантириш ҳам натурал характер касб этган. Капиталистик хўжалик товар-пул муносабатларига таянади. Шунга мувофиқ давлат даромадларини шакллантириш ҳам пул шаклида амалга оширилади;

- агар давлат бошқарув органи сифатида таркиб топган ишлаб чиқариш муносабатлари ва синфий тузумнинг вазифаларига хизмат қилса, шу вазифаларга молия ҳам хизмат қилади;

- XX аср тажрибаси огоҳлантиради (ўқитади, таълим беради, тарбиялайди):

- аниқ синфларга бўлинган давлат мавжуд бўлмайди;

- турли ижтимоий тузилмага эга бўлган давлатлар бир тарихий даврда бўлиши мумкин;

- бир ижтимоий-тарихий формациядан (тузумдан) иккинчисига ўтиш асрлар давомида содир бўлиши мумкин;

- фақат ижтимоий тузилма ва технологияларнинг эмас, балки молиянинг ҳам экспорт қилиниш эҳтимоли мавжуд.

Натурал муносабатлар устунлик қилган пайтларда ҳатто нисбатан ривожланган мамлакатларда ҳам пул ўзининг барча функцияларини бажараолмаган. Шунга мос равишда пул муносабатларининг тизими сифатида молия ҳам энг умумийлик касб этаолмаган. Ибтидоий-жамоа тузумининг хўжалик тузилмаси тўғрисида аниқ маълумотлар мавжуд бўлмаганлиги учун гумон (тахмин) қилиш мумкинки, доимий давлат аппарати йўқ бўлганлиги учун ана шундай давлатнинг даромадлари ва харажатларини шакллантириш ҳам бўлмаган. Давлат аппаратининг шаклланиши, унга тегишли бўлган функцияларнинг кенгайиши, хусусан, доимий кўшинларга асос солиниши, йўл қурилишининг жориш этилиши билан молиянинг роли ошиб борган. Қулдорлик давлатлари даромадларининг асосий манбалари контрибуциялар, ҳарбий ўлжалар, натурал солиқлар ва бошқалар ҳисобланган. Маълум бир мамлакатда маълум бир давр мобайнида аҳолининг қандайдир гуруҳлари пул кўринишидаги солиқларни тўлаган бўлиши мумкин. Шундай бўлишига қарамасдан, қулдорлик формациясида (тузумида) пул кўринишидаги солиқлар фақат тасодифийлик характерига эга эди. Худди шунингдек, натурал хўжалик юритишга асосланган феодализмда ҳам пуллик солиқлар устуворлик касб қилиши мумкин эмас эди.

Шуни идрок этиш (тушуниш) энг муҳимки, жамиятнинг товар-пул муносабатларига ўтиши муносабати билан иқтисодий категория сифатида молия умумийлик характерига эга бўлади. Бироқ, ҳатто ана шундай шароитда ҳам давлат эҳтиёжларини қондиришнинг пулсиз характерга эга

бўлган методлари сақланиб қолиши мумкин. Бунинг мумтоз мисоли сифатида ёппасига ҳарбий мажбуриятни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Молиянинг тарихий характерга эга эканлиги ҳар қандай давлат ўз функцияларини амалга ошириш учун зарур бўлган фондларни шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг тизимини яратади, деган хулосани чиқаришга имкон беради. Бунда фондларни шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг шакллари ва методлари бир-биридан кескин фарк қилиши мумкин. Бироқ, фондларни шакллантиришнинг манбалари чекланган ва ҳеч бир давлат ўз эҳтиёжларини қондириш учун даромадларнинг янги манбаларини ихтиро қилиш мумкин эмас. Бу ерда гап ундиришнинг шакллари тўғрисида эмас, балки унинг объектлари тўғрисида кетаяпти. Ана шундай объектлар сифатида ҳар доим мулк ва даромад майдонга чиқади. Ундириш шакллари тўғрисида гапириладиган бўлса, у ҳолда хатто антик грек давлатларидаёқ тўғри (бевосита) солиқлар билан биргаликда эгри (билвосита) солиқлар ҳам пайдо бўлган. Тўғри (бевосита) солиқлар ер ва мол эгаларидан олинган. Уруш даврларида эса мулкий солиқ жорий этилган. Эгри (билвосита) солиқлар божхона бождари ва савдога солиқ шаклларида майдонга чиққан.

Рим империясида армияда пулли тўланмалар (ёлланмалар ва офицерлар учун) жорий этилган. Бу ва шунга ўхшаш бошқа эҳтиёжлар (тамошаларни ташкил этиш, ишсиз фуқароларга ёрдам кўрсатиш ва бошқалар) пулли харажатларни талаб этган. Шунинг учун ҳам ҳарбий ўлжалар ва контрибуцияларга қўшимча равишда пулли солиқлар жорий этилган. Қулни сотиш ва сотиб олиш учун тўланадиган солиқ ана шундай солиқларнинг дастлабкисидир. Ноозиқ-овқат буюмларини сотганлик учун (1% миқдориди) ҳам солиқ ундирилган. Урушлар даврида ҳар бир фуқаро мол-мулкдан ундириладиган фавқулодда солиқни ҳам тўлаган. 5% миқдориди ундириладиган меросдан олинадиган солиқ жорий этилган. Ижтимоий тузум сифатида феодализм ё қулларга эгалик қилиш, ё патриархал тузум асосида ривожланган. Бироқ бу ерга хусусий эгалик ва деҳқонларнинг крепостнойлигига (бириктирилганлигига) асосланган ижтимоий тузумга кескин таъсир кўрсатмаган. Крепостной (бириктирилган) деҳқонлар бўлмаган жойда феодализм ҳам мавжуд бўлмаган.

Ҳар бир мамлакатда марказлаштирилган ҳукуматнинг роли ва унинг функциялари феодалларнинг таъсири остида белгиланган. Феодал ўзи эгалик қиладиган жой чегаралари доирасида ўз солиқларининг тизимини жорий этган. Марказий ҳокимият хўжалик ҳаётига, хусусан, аҳолини солиққа тортиш масалаларини фақат феодал билан мувофиқлаштирилган чегара доирасида аралашуви мумкин эди. Европада феодал бўлинувчанликка биринчи марта салб юришлари орқали келиб чиққан рицарликларнинг кучсизланиши оқибатида барҳам берилган. Алоҳида олинган давлатлар ўртасидаги урушлар бошқаларга нисбатан урушлар туфайли бойиган мамлакатларда қироллик ҳокимиятини мустаҳкамлаган. Ер эгаларини сақлашга сарф қилинган тўланмалардан ташқари деҳқонлар йўллар, қасрлар, қалъалар қуриш ва армияга хизмат қилиш билан боғлиқ бўлган бошқа

ишларни ҳам бажаришга мажбур бўлганлар. Ҳунармандлар феодал ва шаҳар ҳокимиятларига солиқларни фақат ўзларининг буюмлари билан эмас, балки пуллари билан ҳам тўлаганлар. Савдогарлар феодалга совғалар ва даромадларидан тўловлардан ташқари транзит ва бошқа божларни тўлаганлар.

Ўрта асрларнинг бошларида ҳар бир ҳукмдор ўз солиқлари ва ўлпонларини жорий этган. Ҳатто давлатнинг ичида ҳам солиқ ва ўлпонларни унификация қилиш тўғрисида гап бўлмаган. Абсолютизмнинг мустаҳкамланиши ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши пулли солиқларга ўтишга сабаб бўлди. Жамиятда товар муносабатлари қанча юқори бўлса, пулли солиқларнинг салмоғи ҳам шунча катта бўла борган. Феодализмнинг ўрта ва сўнгги даврларига хос бўлган ягона умумий белги сифатида сотиб олиш тизимининг мавжудлигини эътироф этиш мумкин. Сотиб олувчилар хазинага келишилган ёки қайд этилган суммани тўлаб, даромадларнинг катта қисмини ўз ихтиёрларига қолдирганлар. Шунинг учун ҳам сотиб олувчилар, савдогарлар, ҳунармандлар феодал муносабатларни буржуа муносабатларига айлантиришда энг асосий манфаатдорлар шаклида майдонга чиққанлар.

Солиққа тортишнинг сотиб олиш тизими сотиб олувчиларнинг қўлида катта миқдордаги пул ресурсларининг тўпланишга имкон берди. Улар заводлар, фабрикалар ва банкларнинг биринчи мулкдорларига, буржуазиянинг биринчи вакилларига айланганлар. Турли солиқ имтиёзлари ва преференциялари, тўсиқли божхона божлари ва солиқ иммунитетлари капиталнинг жамғарилишига олиб келди. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши билан жамғарилган капитал эндигина туғилиб келаётган саноат сари йўл олиб, капиталистик муносабатларнинг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатди. Ва ниҳоят, ҳукумат, узлуксиз феодал урушларини олиб бориб, қурол-яроқ, ҳарбий иншоотлар, флотни қуришнинг буюртмачиси сифатида майдонга чиқиб, МДни солиқ тизими орқали қайта тақсимлаб капиталнинг саноатда тўпланишига (жамғарилишига) олиб келди (имкон берди). Капиталнинг жамғарилишига саноатнинг ривожланишини рағбатлантирган, буржуазиянинг мустаҳкамланишига шароит яратиб берган мустамлакаларнинг босиб олиниши ҳам ёрдам берди.

Шаҳарлар ва саноатнинг ривожланиши ишчи кучи оқимини талаб этган. Ишчилар салмоғининг аҳоли умумий сонига нисбатан ортиб бориши жамиятдаги натурал муносабатларни қисқартирди. Буларнинг барчаси капиталистик муносабатларнинг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатди. Буржуазия томонидан ҳокимиятнинг қўлга киритилиши монархиянинг емирилиши ёки унинг ҳокимиятчилик ваколатларидан маҳрум бўлганлигини англатади. Ҳокимият тепасига келиб, буржуазия “солиқ зулми”ни пасайтиришга эмас, балки феодалларга тегишли бўлган имтиёзларга барҳам беришга ва солиқларни меҳнаткашларнинг зиммасига юклашга интилди. Давлатдаги умумий солиқ юки енгиллашмайди. Турлича тарзда таъсир этадиган омилларнинг таъсири остида буржуазия капитални янада

жамғариш ва ўз фойдасини янада ўстириш учун ўзини тегишли имкониятлар билан таъминлади.

Капиталлар ҳаракатидаги миллий чегараларга барҳам берилиши билан банклар, биржалар ва мустамлакачилик урушлари бундай вазиятнинг инструментлари бўлиб қолди. Буржуазия эксплуатация қилишнинг бутун оғирлигини босиб олинган мустамлакалар ишчилари гарданига юклаб, ўз мамлакатлари ишчиларининг ашаддий ҳимоячиларига айланди. Ўз даромадлари учун ишчилар синфининг қарши кураши буржуазия қўлида капиталнинг янада концентрациялашувига (тўпланишига) имкон берувчи янги молиявий институтларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бу ерда гап тиббий ва социал суғурта, мол-мулк ва ҳаёт суғуртаси тизимлари тўғрисида кетаяпти. Барча мамлакатларда буржуазия давлат туфайли солиқларнинг жуда катта қисмини ўз қўлига қурол-аслаҳага, транспорт қурилишига, уй-жой қурилишига ва ҳ.к.ларга буюртмалар орқали тўплайди (концентрация қилади).

Хусусий-тадбиркорлик принципларига асосланган тизим сифатида капитализмнинг тараққий этиши билан халқаро меҳнат тақсимоти жараёнининг кучайиши ва шу асосда капиталнинг ривожланган мамлакатларда концентрациялашуви кузатилади. На фақат солиқ имтиёзлари ва ҳукумат буюртмалари, балки божлар, имтиёзли кредитлар тизими, норентабелли корхоналар ва бутун тармоқларни сотиб олиш, ноишлаб чиқариш инфратузилмани молиялаштириш ва ҳ.к.лар орқали давлат ҳар доим миллий буржуазиянинг позицияларини мустаҳкамлашда ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Иқтисодий таназзуллар ва иқтисодиётнинг стагнация даврларида солиқлар, кредитлар ва буюртмалар билан манипуляция қилиш асосида ўзининг тартибга солувчилик (регуляторлик) ролини фаоллаштиради. Бунинг мумтоз мисоли сифатида 1929 йилдаги иқтисодий таназзул пайтида АҚШ ҳукуматининг юргизган сиёсатини кўрсатиш мумкин.

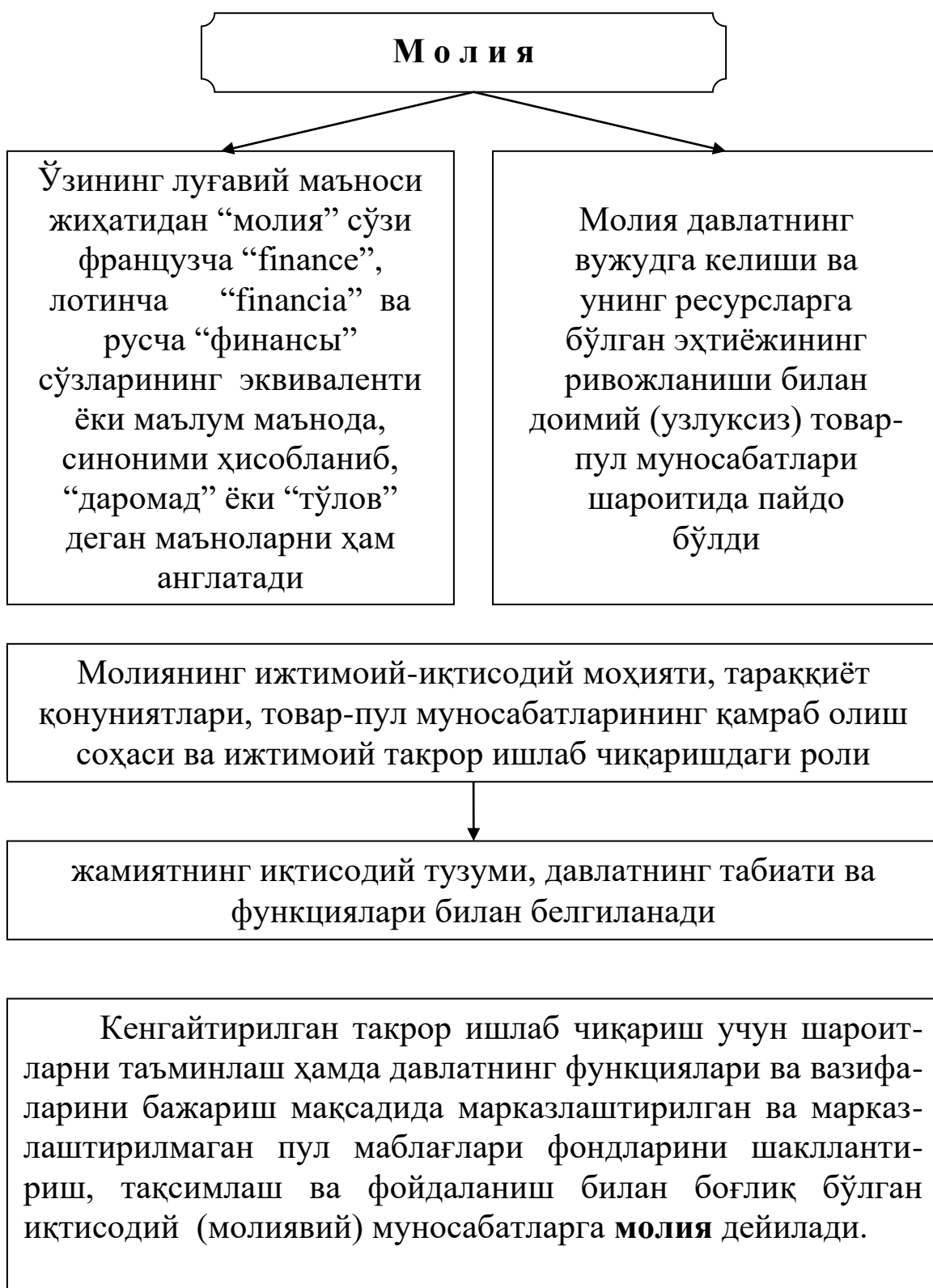
Бугун кундалик турмушга “финансы” (“молия”) атамасини илк бор киритган муаллифни аниқлаш жуда мураккаб. Бу атаманинг биринчи муаллифи сифатида 1577 йилда “Республика хусусида олти китоб” асарини нашр эттирган француз олими Ж.Боденни қолдириш (ҳисоблаш) мумкин. Ундан сўнг бу атама дунёнинг барча бошқа тилларига кириб борган. Бироқ айрим адабиётларда бу атаманинг латин тилидан олинганлиги тўғрисида исботланмаган қарашлар ҳам мавжуд. Бу нашрда «финансы» («молия») атамаси давлат ва такрор ишлаб чиқариш муносабатларининг бошқа субъектлари ўртасидаги муносабатлар тизимини ифодалаш учун фойдаланилган. Ҳозирги нуқтаи-назардан бу муносабатларни молияга киритиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки улар пулли характерга эга бўлмаган. Бироқ, натурал муносабатлар устуворлик қилган иқтисодий формациялардаги (тузумлардаги) натурал солиқлар ва шахсий тўланмаларнинг иқтисодий моҳияти товар-пул муносабатлари ривожланган иқтисодий формациялардаги (тузумлардаги) пулли солиқларнинг иқтисодий моҳияти билан бир хилдир.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР

- Молия деб нимага айтилади?
- Молиявий муносабатларнинг фарқланувчи характерли белгилари нималардан иборат?
- Молиянинг характерли белгиларига нималар киради?
- Молия кимлар (нималар) ўртасида вужудга келадиган пул муносабатларини ифодалайди?
- Ўзининг моддий мазмунига кўра молия нималарни ифода этади?
- Молиявий муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти қандай саволнинг тадқиқ қилиниши орқали намоён бўлади?
- Тақсимлаш жараёнида молиядан ташқари яна қандай иқтисодий категориялар иштирок этади?
- Молиянинг баҳо, иш ҳақи, кредит ва бошқа иқтисодий категориялар билан ўзаро боғлиқлиги ва фарқли жиҳатлари нималардан иборат?
- Молиянинг моҳияти нималар орқали намоён бўлади?
- Молия қандай функцияларни бажаради?
- Энг аввало, молиянинг тақсимлаш функцияси қаерда намоён бўлади?
- Асосий даромадлар МДни моддий ишлаб чиқариш иштирокчилари ўртасида тақсимлаш жараёнида қандай гуруҳларга бўлинади?
- Қандай қайта тақсимлашлар натижасида иккиламчи ёки “келиб чиқувчи” даромадлар ташкил топади?
- Молия ёрдамида амалга ошириладиган ЯИМ ва МДни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг пировард мақсади нималардан иборат?
- Молиянинг тақсимлаш функцияси нималарни амалга оширишга имконият ва шарт-шароитлар яратиб беради?
- Молия назорат функциясининг асосини нима ташкил этади?
- Молия назорат функциясининг энг муҳим вазифалари нималардан иборат?
- Бозор муносабатларига ўтиш шароитида молиянинг назорат функцияси нималарга йўналтирилади?
- Молиянинг назорат функцияси амалиётда қандай органларнинг фаолиятлари орқали намоён бўлади?
- Молиянинг функциялари нима орқали амалга оширилади?
- Такрор ишлаб чиқариш жараёни ўз ичига қандай босқичларни олади?
- Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир иштирокчиси ўзига тегишли бўлган даромадни қандай қисмларга бўлади?
- Жами ижтимоий маҳсулот ва ялпи ички маҳсулотнинг бир-биридан фарқлари, уларнинг афзаллик ва камчилик томонлари нималардан иборат?
- Жами ижтимоий маҳсулотнинг умумий тақсимланиш тартиби қандай?
- Жами ижтимоий маҳсулот қандай икки асосий қисмдан иборат?
- Нега ҳукуматлари солиқлар орқали шахсий даромадларни чегаралаб (чеклаб) қўйган мамлакатларда иқтисодиёт ўсиш базасига (асосига) эга эмас деб қабул қилинган?
- Истеъмол фондининг таркибий қисмларига нималар киради?

- Ижтимоий истеъмол фондларининг асосий қисми нима орқали амалга оширилади?
- Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир босқичида молия қандай шаклда ва тартибда иштирок этади?
- Тақсимлаш жараёнига давлат аралашувининг баланслаштирилган чегаралари бузилса, бутун такрор ишлаб чиқариш жараёни бузиладими (издан чиқадими)? Нега?
- Турли ижтимоий-иқтисодий формацияларда (тузумларда) молиянинг фарқланиши қандай сабаблар билан белгиланади?
- Жамият ҳаётида молия ролининг ошиб боришини нималар белгилаб беради?
- Нима муносабати билан молия умумийлик характериға эға бўлади?
- Қулдорлик, феодал ва капиталистик ижтимоий-иқтисодий формацияларда (тузумларда) молиянинг генезиси (тараққиёти) қандай ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади?
- Кундалик турмушға “финансы” (“молия”) атамасини илк бор киритган муаллиф ким?
- Молия бўйича ишларнинг биринчи муаллифлари қаторига кимларни киритиш мумкин?
- Кимнинг назарида молия восита ёки ресурс эмас, балки муносабатлардир?
- XX асрнинг бошларида молияға оид кимларнинг асарлари пайдо бўлди?
- Молия генезисида (тараққиётида) ва унинг назарий масалаларини тадқиқ этишда ўзбекистонлик молиячи олимларнинг залвори қандай объектив ва субъектив сабабларға кўра юқори бўлмаган? Улардан кимларни биласиз?

2.ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛ

Молиянинг характерли белгилари

қийматнинг товар шаклидаги ҳаракатига боғлиқ бўлмасдан, аксинча, реал пулларнинг ҳаракатига боғлиқ бўлган, ҳуқуқий нормалар ёки бизнесни юритиш этикасига асосланган муносабатларнинг тақсимлаш характердалиги

пул маблағлари ҳаракатининг, одатда, бир томонлама йўналишга эга эканлиги

марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул фондларини яратиш (вужудга келтириш)

Муносабатларнинг давлат томонидан регламентация қилиниши (тартибга солиниши)

Давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари даражасида тузиладиган пул маблағлари фондлари марказлаштирилган фондлар, хўжалик субъектлари даражасида тузилган пул фондлари эса марказлаштирилмаган пул фондлари дейилади

Молия қуйидагилар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатларини ифодалайди

товар-моддий бойликларни сотиб олиш, маҳсулот ва хизматларни реализация қилиш жараёнида корхоналар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

марказлаштирилган пул маблағлари фондларини яратиш ва уларни тақсимлаш борасида корхоналар ва уларнинг юқори органлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

бюджет тизимига солиқларни тўлаш ва харажатларни бюджетдан молиялаштириш давомида корхона ва давлат ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўловларни тўлаш жараёнида давлат ва фуқаролар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

тўловларни амалга ошириш ва ресурсларни олиш жараёнида корхоналар, фуқаролар ва нобюджет фондлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

бюджет тизимининг алоҳида бўғинлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

суғурта бадалларини тўлаш ва зарарларни қоплаш, суғурта ҳодисаси рўй берган пайтда аҳоли, корхоналар ҳамда мулкӣ ва шахсий суғурта органлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари

корхона фондларининг доимий доиравий айланишига хизмат қилувчи пул муносабатлари

Молия

...нинг иштирокисиз МД ни тақсимлаб бўлмайди

МД ни яратиш ва ундан фойдаланишнинг ажратиб бўлмайдиган боғловчи бўғини ҳисобланади

ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмолга таъсир этиб, объектив характерга эга

ишлаб чиқариш муносабатларининг маълум бир соҳасини ифода этиб, базис категориясига мансуб

...сиз замонавий иқтисодиёт фаолият кўрсатолмайди

алоҳида олинган мамлакатларда ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг даражасини ва уларнинг хўжалик ҳаётидаги макроиқтисодий жараёнларга таъсир этиш имкониятларини ифодалайди

...нинг аҳволини мамлакат иқтисодиётининг аҳволи белгилаб беради

ўзининг моддий мазмунига кўра пул маблағларининг мақсадли фондларини ифода этиб, уларнинг жами (йиғиндиси), охир оқибатда, мамлакатнинг молиявий ресурсларини ташкил этади

базис категорияси ҳисобланса-да, кўп жиҳатдан у ҳукумат томонидан амалга ошириладиган (юрғизиладиган, ҳаётга татбиқ этиладиган) молиявий сиёсатга ҳам боғлиқ бўлади

Молия

пул муносабатларининг ажралмас қисми ҳисобланади

...нинг роли ва аҳамияти пул муносабатларининг иқтисодий муносабатлар тизимида қандай ўринни эгаллаганлигига боғлиқ

пулдан ўзининг мазмуни ва бажарадиган функциялари бўйича фарқланади

ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва миллий даромад (МД)ни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг иқтисодий инструменти, пул маблағлари фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш устидан назоратни амалга ошириш қуролидир

– бу, энг аввало, тақсимлаш категорияси

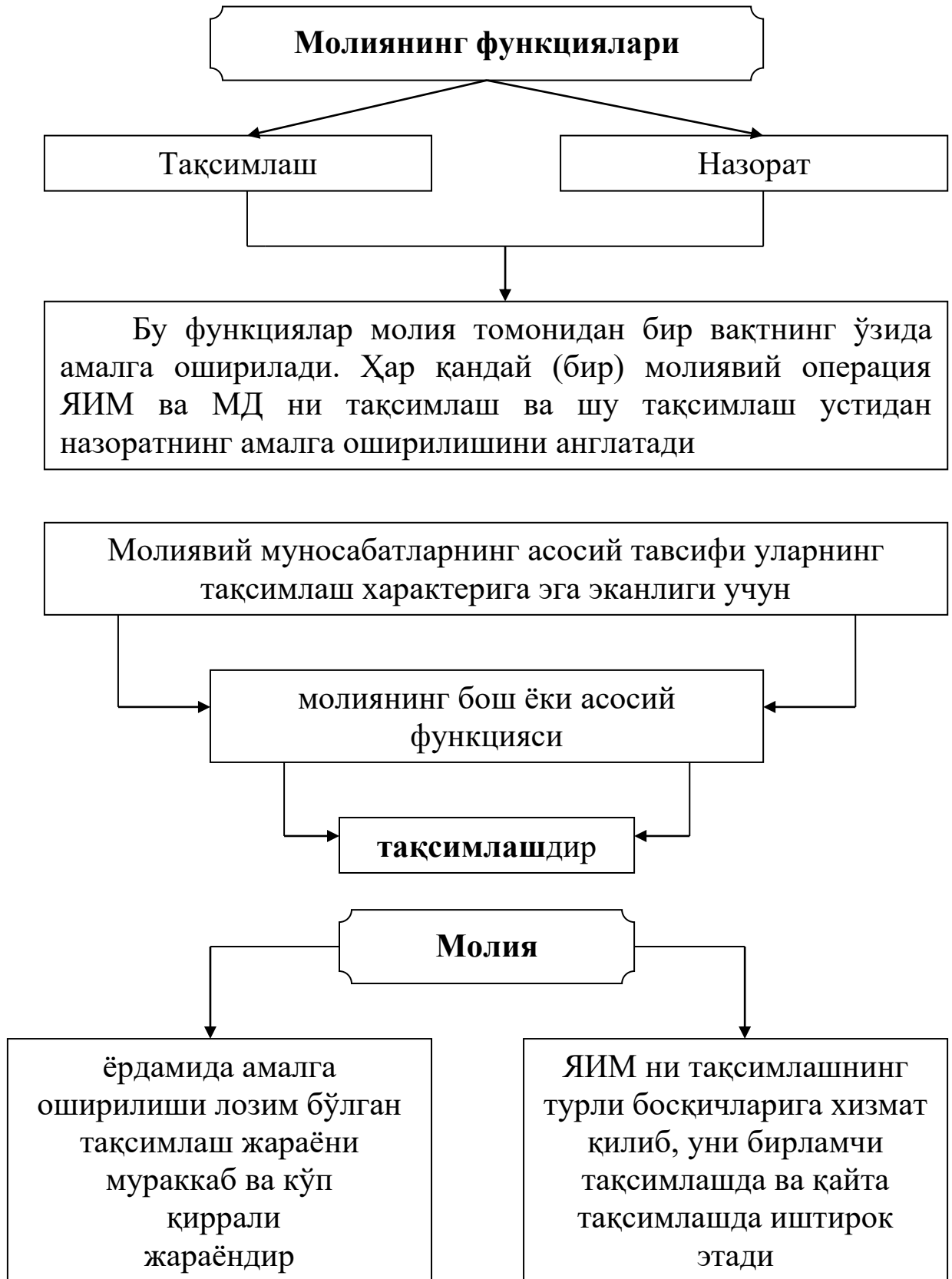
ёрдамида МД ни иккиламчи тақсимланиши ёки қайта тақсимланиши амалга оширилади

Молиявий муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти

“Давлат кимнинг ҳисобидан молиявий ресурсларни олади ва кимларнинг манфаатлари учун бу маблағлардан фойдаланади?”

деган саволнинг тадқиқ қилиниши орқали намоён бўлади

Молиянинг функциялари

Молиянинг тақсимлаш функцияси

иқтисодиётни бошқаришнинг турли даражаларини (мамлакат, унинг алоҳида олинган минтақалари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари миқёсида) камраб олади

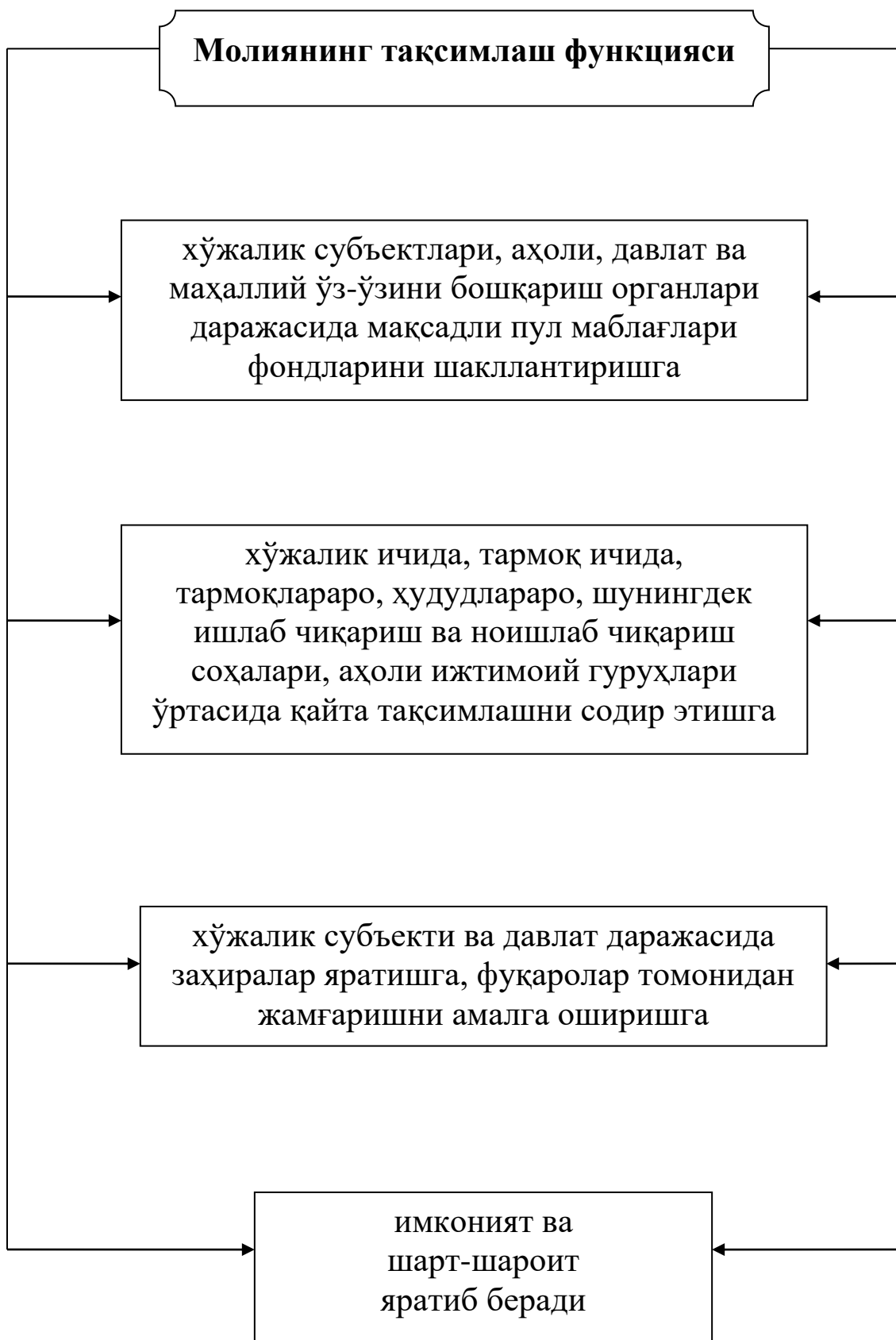
...га тақсимлашнинг турли кўринишларини (хўжалик ичида, тармоқ ичида, тармоқлараро, ҳудудлараро ва б.) туғдирувчи кўпбосқичлилиқ хосдир

, энг аввало, МД ни тақсимлашда, “асосий ёки бирламчи даромадлар” деб ном олганларни яратиш (ташқил этиш) содир бўлганда намоён бўлади

МД ни бирламчи тақсимлашда вужудга келган нисбатларни уларнинг якуний фойдаланиш нисбатларига трансформация қилинишига (айланишига, ўзгаришига) таъсир кўрсатади

ёрдамида давлат фақатгина МД ни қайта тақсимлашга эмас, балки ишлаб чиқаришга, капиталнинг жамғарилишига, истеъмол соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Шу маънода, молия иқтисодиётнинг давлат ва хусусий секторларини, ишлаб чиқариш ва социал инфраструктуранини, илмий-техника тараққиётини ва ҳ.к.ларни ривожлантиришда ҳал қилувчи ролни ўйнайди

...нинг пировард мақсади ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, иқтисодиётнинг бозор таркибий тузилмасини шакллантириш, давлатни мустаҳкамлаш, аҳоли кенг қатламлари ҳаётининг юқари сифатли бўлишини таъминлашдан иборатдир

Асосий даромадлар МД ни моддий ишлаб чиқариш иштирокчилари ўртасида тақсимлаш жараёнида шаклланиб, улар икки гуруҳга бўлинади

моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи, фермер ва ҳ.к.ларнинг даромадлари

моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги корхоналарнинг даромадлари

Бироқ, бунда бирламчи даромадлар миллий хўжалик устувор тармоқларини ривожлантириш, мамлакат мудофаа қудратини таъминлаш, аҳолининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш учун ижтимоий пул фондларининг шаклланишини таъминлай олмайди. Бунинг учун қуйидагилар билан боғланган ҳолда МД ни янада тақсимлаш ва қайта тақсимлаш зарур

- хўжалик юритувчи субъектлар даромадлари ва жамғармаларидан энг самарали ва оқилона фойдаланиш мақсадида маблағларни тармоқлараро ва ҳудудий қайта тақсимлаш билан

- ишлаб чиқариш соҳаси билан бир қаторда ноишлаб чиқариш соҳасининг (маориф, соғлиқни сақлаш, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, бошқарув ва ҳ.к.) ҳам мавжудлиги билан

- аҳолининг турли ижтимоий қатламлари ўртасида даромадларни қайта тақсимлаш билан

Молиянинг назорат функцияси

ЯИМ ни тегишли фондларга тақсимлаш ва уларнинг мақсадга мувофиқ сарфланиши устидан назоратни амалга ошириш орқали намоён бўлади

...нинг асосини молиявий ресурсларнинг ҳаракати ташкил этади. Ана шу ҳаракатнинг харктеридан келиб чиққан ҳолда жамият пул маблағларини тақсимлашда қандай пропорцияларнинг (нисбатларнинг) вужудга келаётганлиги, хўжалик юритувчи субъектлар ихтиёрига молиявий ресурсларнинг ўз вақтида келиб тушиши қандай таъминланаётганлиги хусусида маълумотга эга бўлиши керак

амалиётда амалга оширилмаса, молия тақсимлаш функциясининг самарадорлигини баҳолашнинг ҳам иложи йўқки, бу нарса юқоридаги ҳар икки функция координация қилинишининг (мувофиқлаштирилишининг) зарурлиги тўғрисида дарак бераётир

ижтимоий ва хусусий ишлаб чиқаришнинг динамик ривожланишини таъминлашга, илмий-техника тараққиётини жадаллаштиришга, миллий хўжаликнинг барча бўғинларида иш сифатини узлуксиз яхшилашга йўналтирилган

ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларини тўлиқ камраб олади

Молиянинг назорат функцияси

...нинг мақсадлари бўлиб иқтисодий рағбатлантиришни ошириш, моддий, меҳнат, молиявий ресурслар ва табиий бойликлардан оқилона ва тежамкор фойдаланиш, ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотмаларни қисқартириш, хўжасизлик ва исрофгарчиликнинг олдини олиш ҳисобланади

...нинг энг муҳим вазифаларидан бири молиявий масалалар бўйича қонунчиликнинг аниқ бажарилишини, бюджет тизими, солиқ хизмати, банклар олдидаги молиявий мажбуриятлар, шунингдек, ҳисоб-китоблар ва тўловлар бўйича хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро мажбуриятлари бажарилишининг ўз вақтидалиги ва тўлиқлигини текширишдир

молия органларининг кўп қиррали фаолиятлари орқали намоён бўлади

...ни молия тизими ва солиқ хизматининг ходимлари молиявий режалаштириш жараёнида, бюджет тизимининг даромадлар ва харажатлар қисмининг бажарилишида амалга оширадilar

...нинг йўналиши, молиявий назоратнинг шакл ва методлари бозор муносабатларининг ривожланиши шароитида кескин ўзгаради

Молиянинг функциялари

молия механизми орқали амалга оширилади

Молия механизми

миллий хўжаликдаги молиявий муносабатлар
ташкилий шакллари

марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул
маблағлари фондларини шакллантириш ва
улардан фойдаланиш тартибини

молиявий режалаштириш методларини

молия ва молия тизимини бошқариш шакллари

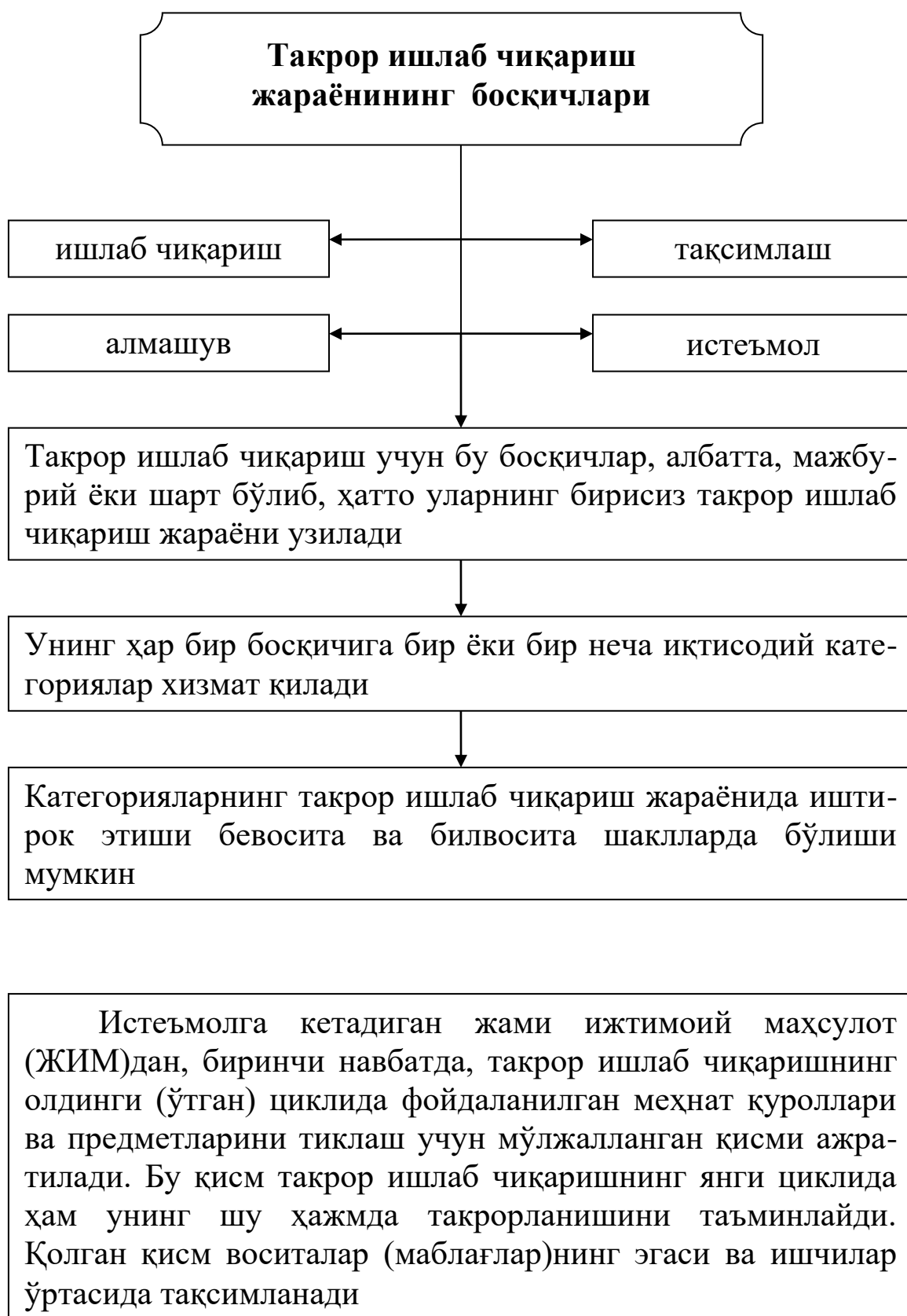
молиявий қонунчиликни

ўз ичига олади

Бозор ислохотларини чуқурлаштириш шароитида
сифат жиҳатидан янги бўлган молия механизми
қўлланилади

Бу, энг аввало, хўжалик юритувчи субъектлар ва
аҳолининг бюджет тизими, нобюджет фондлари,
мулкӣ ва шахсий суғурта органлари ва бошқалар
билан бўлган ўзаро муносабатларга тегишлидир

Такрор ишлаб чиқариш ва молия

Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир иштирокчиси ўзига тегишли бўлган даромадни қуйидаги икки қисмга бўлади

**Истеъмол
фонди**

**Жамғариш
фонди**

Лекин бу босқичга қадар тақсимлаш жараёнига давлат аралашиб, солиқлар, қарзлар, суғурта тўловлари (бадаллари) каби иқтисодий инструментлардан фойдаланган ҳолда индивидуал ва жамоа даромадларидан ўзининг ҳиссасини (ўзига тегишли бўлган қисмни) ажратиб олади

ЖИМ қуйидаги икки асосий қисмдан иборат

маҳсулот ишлаб
чиқаришга
сарфланган ишлаб
чиқариш
воситаларининг
қиймати (меҳнат
қуроллари ва меҳнат
предметлари)

миллий даромад
(ишчи кучи ва
қўшимча
маҳсулотнинг
қиймати)

Истеъмол фонди

ИЖТИМОЙ
ИСТЕЪМОЛ ФОНДЛАРИ

ШАХСИЙ
ИСТЕЪМОЛ ФОНДЛАРИ

маориф,
соғлиқни сақлаш,
бошқарув,
мудофаа,
социал таъминот,
социал суғурта
ва бошқалар

ШАХСИЙ
ЖАМҒАРМА
ФОНДЛАРИ

ИСТЕЪМОЛ
ФОНДЛАРИ

Ижтимоий
истеъмол
фондларининг
асосий қисми
Давлат бюджети
орқали амалга
оширилади

Айнан шахсий
истеъмол
фондининг ана шу
икки қисми товар
механизмининг
фаолият кўрсатиши
учун тегишли
шароитни яратади

Истеъмол фонди ва жамғариш фонди ўртасидаги
нисбат ҳамда уларнинг физик ҳажми бозор
иқтисодиёти шароитида давлатнинг ривожланиш
суръатини белгилаб беради

Молия генезиси (тараққиёти)

Турли ижтимоий-иқтисодий формацияларда (тузумларда) молиянинг фарқланиши сабаблари

ҳар қандай ижтимоий формацияга (тузумга) жамиятнинг ўз синфий тузилмаси мос келади. Бунда молия МД ни тақсимлаш муносабатларини ҳисобга олиб, уларнинг давлат фойдасига қайта тақсимланишини ташкил қилади

ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий формацияда (тузумда) молия ҳукмрон синфнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи давлатнинг мақсадлари ва вазифаларига бўйсунди

ишлаб чиқаришнинг янги усули хўжалик муносабатларининг янги тизимини вужудга келтиради. Масалан, кулдорлик ва феодал формацияларда (тузумларда) натурал муносабатлар хос бўлган бўлса, шунга мос равишда давлат даромадларини шакллантириш ҳам натурал характер касб этган. Капиталистик хўжалик товар-пул муносабатларига таянади. Шунга мувофиқ давлат даромадларини шакллантириш ҳам пул шаклида амалга оширилади

агар давлат бошқарув органи сифатида таркиб топган ишлаб чиқариш муносабатлари ва синфий тузумнинг вазифаларига хизмат қилса, шу вазифаларга молия ҳам хизмат қилади

XX аср тажрибаси огоҳлантиради: аниқ синфларга бўлинган давлат мавжуд бўлмайди; турли ижтимоий тузилмага эга бўлган давлатлар бир тарихий даврда бўлиши мумкин; бир ижтимоий-тарихий формациядан (тузумдан) иккинчисига ўтиш асрлар давомида содир бўлиши мумкин; фақат ижтимоий тузилма ва технологияларнинг эмас, балки молиянинг ҳам экспорт қилиниш эҳтимоли мавжуд

Молия генезиси (таракқиёти)

Ибтидоий-жамоа тузумининг хўжалик тузилмаси тўғрисида аниқ маълумотлар мавжуд бўлмаганлиги учун гумон (тахмин) қилиш мумкинки, доимий давлат аппарати йўқ бўлганлиги учун ана шундай давлатнинг даромадлари ва харажатларини шакллантириш ҳам бўлмаган

Натурал муносабатлар устунлик қилган пайтларда ҳатто нисбатан ривожланган мамлакатларда ҳам пул ўзининг барча функцияларини бажаролмаган. Шунга мос равишда пул муносабатларининг тизими сифатида молия ҳам энг умумийлик касб этолмаган

Давлат аппаратининг шаклланиши, унга тегишли бўлган функцияларнинг кенгайиши, хусусан, доимий қўшинларга асос солиниши, йўл қурилишининг жорий этилиши билан молиянинг роли ошиб борган

Қулдорлик формациясида (тузумида) пул кўринишдаги солиқлар фақат тасодифийлик характериға эға эди. Худди шунингдек, натурал хўжалик юритишға асосланган феодализмда ҳам пуллик солиқлар устуворлик касб қилиши мумкин эмас эди

Жамиятнинг товар-пул муносабатларига ўтиши муносабати билан иқтисодий категория сифатида молия умумийлик характериға эға бўлади. Молиянинг тарихий характериға эға эканлиги ҳар қандай давлат ўз функцияларини амалға ошириш учун зарур бўлган фондларни шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг тизимини яратади, деган хулосани чиқаришға имкон беради

“Молия” фанининг генезиси (таракқиёти)

Бугун кундалик турмушга “финансы” (“молия”) атамасини илк бор киритган муаллифни аниқлаш жуда мураккаб. Бу атаманинг биринчи муаллифи сифатида 1577 йилда “Республика хусусида олти китоб” асарини нашр эттирган француз олими Ж.Боденни қолдириш (ҳисоблаш) мумкин

Молияга бағишланган ишнинг биринчи европалик муаллифи Ксенофонт (эрамиздан аввалги 430-355 йиллар) ҳисобланади. Унинг шу хусусдаги асари “Афина республикасининг даромадлари тўғрисида” деб номланган

Аристотельда (эрамиздан аввалги 384-322 йиллар) молия соҳасидаги қарашлар унинг “Афина давлат тузилмаси” деб номланган асарида баён қилинган

Эрамизнинг 948 йилида солиқлар тўғрисида асар ёзган Қадам исмли араб олимининг номи ҳам фанда маълум

Молия муаммолари билан шуғулланган европалик олимларнинг узоқ рўйхатини Ф.Аквинский (1225-1274 йиллар) бошлаб беради. У илк марта қиролнинг солиқларни ундириш борасидаги ҳуқуқини асослашга уринган

Молия бўйича ишларнинг биринчи муаллифлари қаторига Ф.Петрарка, Д.Караф, Бернардо, Ф.Гвиччардини, Дж.Ботеро, Н.Макиавели ва бошқа италияликларни киритиш мумкин

XVII асрда молия назариясининг ривожланишига инглиз иқтисодчилари катта ҳисса қўшган. Уларнинг орасидан Т.Мен, Дж.Локк, Т.Гоббс, Гаутонларни алоҳида ажратиб кўрсатиш керак

3.АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛ

Топширик-1. Тестларни ечинг

1. Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир иштирокчиси ўзига тегишли бўлган даромадни қуйидаги икки қисмга бўлади:

- a. Истеъмол фонди, жамғариш фонди.
- b. Мажбурий суғурта фонди, ижтимоий суғурта фонди.
- c. Пенсия фонди, йўл фонди.
- d. Иш ҳақи фонди, амартизация фонди.
- e. Меҳнат ҳақи харажатлари, Мудофаа харажатлари.

2. Истеъмол фонди қуйидаги икки таркибий қисмдан иборат:

- a. Мажбурий суғурта фонди, ижтимоий суғурта фонди.
- b. ижтимоий истеъмол фондлари, шахсий истеъмол фондлари.
- c. Пенсия фонди, йўл фонди.
- d. Иш ҳақи фонди, амартизация фонди.
- e. Меҳнат ҳақи харажатлари, Мудофаа харажатлари.

3. Давлат солиққа тортишнинг қайси асосий принципларига қатъий риоя этмоғи лозим:

- a. ўз даромадларига мувофиқ равишда барча солиқ тўлаши керак (бу қоида руҳонийлар ва асозодаларнинг солиқ иммунитетига қарши йўналтирилган);
- b. солиқни олдиндан аниқ белгилаш (аниқлаш) зарур;
- c. солиқни солиқ тўловчи учун қулай бўлган вақтда ундириш лозим;
- d. солиқларнинг ундирилиши (олиниши) арзон бўлиши керак.
- e. ҳамма жавоблар тўғри.

4. Турли ижтимоий-иқтисодий формацияларда (тузумларда) молиянинг фарқланиши қандай сабаблар билан белгиланади?

- a. ҳар қандай ижтимоий формацияга (тузумга) жамиятнинг ўз синфий тузилмаси мос келади. Бунда молия МДни тақсимлаш муносабатларини ҳисобга олиб, уларнинг давлат фойдасига қайта тақсимланишини ташкил қилади;
- b. ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий формацияда (тузумда) молия ҳукмрон синфнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи давлатнинг мақсадлари ва вазифаларига бўйсунди;
- c. ишлаб чиқаришнинг янги усули хўжалик муносабатларининг янги тизимини вужудга келтиради. Масалан, кулдорлик ва феодал формацияларда (тузумларда) натурал муносабатлар хос бўлган бўлса, шунга мос равишда давлат даромадларини шакллантириш ҳам натурал характер касб этган. Капиталистик хўжалик товар-пул муносабатларига таянади. Шунга мувофиқ давлат даромадларини шакллантириш ҳам пул шаклида амалга оширилади;

- d. агар давлат бошқарув органи сифатида таркиб топган ишлаб чиқариш муносабатлари ва синфий тузумнинг вазифаларига хизмат қилса, шу вазифаларга молия ҳам хизмат қилади;
- e. ҳамма жавоблар тўғри.

5. XX асрнинг бошларида молияга оид кимларнинг асарлари пайдо бўлди?

- a. В.Дьяченко, А.Александров, А.Бирман, Э.Вознесенский.
- b. М.Боголепов, В.Твердохлебов, А.Буковецкий ва П.Гензел,
- c. В.Лебедев, И.Янжул, Л.Ходский, С.Витте.
- d. Ю.Гагемайстер, В.Кури, Д.Толстой.
- e. Ю.Крижанич ва Г.Котошихин.

Топшириқ-2. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Қайси фонд маориф, соғлиқни сақлаш, бошқарув, муҳофаа, социал таъминот, социал суғурта ва бошқалар бўлиб, уларнинг асосий қисми Давлат бюджети орқали амалга оширилади?
2. Миллий хўжаликлар ўртасида чуқур, барқарор ўзаро алоқалар ва меҳнат тақсимоти, уларнинг турли босқич ва ҳар хил шаклдаги такрорий ишлаб чиқариш тузилмаларининг ўзаро алоқалари асосида мамлакатларнинг хўжалик- сиёсий жиҳатдан бирлашуви жараёни деб нимага айтилади?
3. Инвесторлар билан омонатчилар ўртасида фаолиятнинг ўзлари машғул бўлган туридан фойда олувчи воситачилик фаолияти билан шуғулланадиган шахслар қандай номланади?
4. Жамият аъзоларининг маълум даврда ишлаб топган ҳақиқий даромадлари қандай номланади?
5. Бозор алоқаларини ўрнатишда иштирок этувчи, яъни сотувчилар ва харидорларга хизмат кўрсатувчи институтлардир, яъни фирма ва турли муассасалари нима деб аталади?
6. Қайси турдаги молиялаштириш режада кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш учун субъектларга бюджетдан маблағларни тақдим этиш тизими тушунилади?

1. Ўзбекистон Республикаси молия тизимини тасвирлаб беринг (10 та гапдан иборат бўлган кичик эссэ ёзиб беринг).

2. Чет эл мамлакатларининг молиявий сиёсати бўйича кичик кроссворд тузинг. Кроссворд 5-6 та сўздан иборат бўлсин.

4.ГЛОССАРИЙ

2 мавзу: Молиянинг моҳияти ва функциялари

Молия (финансы, finance) – давлатнинг ўз функция ва вазифаларини бажариши ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шартларини таъминлаш мақсадида марказлашган ва марказлашмаган пул фондларининг шакллантирилиши, тақсимланилиши ва фойдаланилиши билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар мажмуидир.

Марказлашган пул фондлари (Централизованные фонды, Centralized funds) - давлат ва маҳаллий ҳокимият миқёсида жамланган пул фондлари.

Марказлашмаган пул фондлари (Децентрализованные фонды, Decentralized funds) - хўжалик юритувчи субъектлар ва уй хўжаликлари миқёсида жамланган пул фондлари.

Муносабатларнинг пулли хусусияти (Платная особенность отношений, Paid feature of relations)- яратилган қийматни тақсимлаш билан боғлиқ пул муносабатлари ҳамда турли хил пул фондларини шакллантириш билан боғлиқ муносабатлар.

Муносабатларнинг тақсимлаш хусусияти (Их функция распределения, Their distribution feature)- бирламчи тақсимлаш (иш ҳақи фондини шакллантириш, фойдани шакллантириш ва бошқалар) ва қайта тақсимлаш (иш ҳақи фондини тақсимлаш, фойдани тақсимлаш, солиқлар).

Муносабатларнинг фондлик хусусияти (Их запас особенность, Their stock feature) - марказлаштирилган пул фондлари (давлат бюджети, бюджетдан ташқари фондлар) ва марказлаштирилмаган пул фондлари (корхоналарда шакллантириладиган моддий рағбатлантириш, истеъмол ва бошқа фондлар).

Ижтимоий истеъмол фондлари (Общественные фонды потребления, Social consumption funds) - маориф, соғлиқни сақлаш, бошқарув, мудофаа, социал таъминот, социал суғурта ва бошқалар бўлиб, уларнинг асосий қисми Давлат бюджети орқали амалга оширилади.

Шахсий истеъмол фондлари (Фонды личного потребления, Personal consumption funds) - шахсий жамғарма ва истеъмол фондларини ташкил этиб, айнан шахсий истеъмол фондининг ана шу икки қисми товар механизмининг фаолият кўрсатиши учун тегишли шароитни яратади.

5. АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ваҳобов А., Маликов Т. Молия: дарслик. – Т.: Ношир, 2011. – 712 б.
2. Финансы: учебник для бакалавров / Под ред. М. В. Романовского, О. В. Врублевской. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2012. – 590 с.
3. Маликов Т., Тилабов Н. Молия: тест (савол-жавоблар). –Т.: Академнаср, 2013. – 448 б.
4. Ваҳобов А., Қосимова Г.А. Давлат молиясини бошқариш. – Т.: Иқтисод-молия, 2008 й.
5. Ваҳобов А, Маликов Т. “Молия: умумназарий масалалар” ўқув қўлланма Тошкент, “IQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 316 б.
6. Ваҳобов Д., Ражабов Ш. “Молия” ўқув қўлланма Тошкент, “IQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 200 б.
7. Маликов Т.С. Хўжалик юритувчи субъектлар молияси, ўқув қўлланма, Т.:2010 й..
8. Маликов Т.С., Ваҳобов Д. Молия: чизмаларда. Ўқув қўлланма, Т.: “Иқтисод-молия”, 2010й .
9. Маликов Т., Жалилов П. Бюджет-солиқ сиёсати, ўқув қўлланма, Т.: 2011 й.
10. Маликов Т., Хайдаров Н., “Давлат бюджети” ўқув қўлланма, Тошкент: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 84 б.
11. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет даромадлари ва харажатлари” ўқув қўлланма, Тошкент: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 245 б.
12. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни” ўқув қўлланма, Тошкент “IQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 84 б.
13. Маликов Т. Хайдаров Н. “Молия: умумдавлат молияси” ўқув қўлланма Тошкент, “IQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 556 б.

6. ТАҚДИМОТ МАТУРИАЛЛАРИ